

*Др Зоран Чворовић,
ванредни професор*

*УДК: 341.382(497.11)(560 San Stefano)(490 Berlin)"1878"
DOI: 10.46793/UPSSXI.003C*

САНСТЕФАНСКИ И БЕРЛИНСКИ МИРОВНИ УГОВОРИ И СРПСКЕ ЗЕМЉЕ*

Резиме

Иако по обиму релативно скромно, проширење Кнежевине Србије предвиђено Санстефанским мировним уговором, заједно са оним одредбама које су уређивале статус других српских земаља, обезбеђивало је стабилну територијалну основу за поступан и колико-толико предвидљив развитак српске државности. Берлински уговор је, насупрот томе, створио за Србију такву територијалну основу са које даљи развитак њене пијемонтски обојене државности није могао бити ни поступан, нити предвидљив, јер је у потпуности зависио од успеха у борби са Аустро-Угарском. Притом је ово супарништво временом довело Србију у ситуацију да мора да изврши промену главног циља националне политике – од уједињене српске државе мањег територијалног обима ка територијално великој југословенској држави.

***Кључне речи:** Санстефански уговор, Берлински уговор, Кнежевина Србија, Кнежевина Црна Гора, Босна и Херцеговина, Русија.*

1. Преломна тековина Берлинског конгреса: независност или нова територија?

Утицај територије, као једног од три елемента класичног појма државе,¹ на политички и правни развита Србије углавном се занемарује у правним и историјским истраживањима. С друге стране, безброј је примера у историји који показују да је територија важан фактор, чак у појединим случајевима и пресудан, код формирања политичког и правног система једне државе.

Од момента званичног добијања аутономије, 1830. године, до њеног утапања у југословенску државу, 1. децембра 1918. године, територија

* Рад је резултат истраживања на пројекту Правног факултета Универзитета у Крагујевцу: „Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније”, који се финансира из средстава Факултета.

¹ Јовановић, С., *Држава I*, Београд, 2005, стр. 30; Марковић, Р., *Уставно право и политичке институције*, Београд, 2008, стр. 151.

новековне Србије мењала се три пута. Првобитна територија Милошеве Србије увећала се за трећину султановим Хатишерифом од 1833. године, добивши шест нових нахија - од Крајинске на истоку до Подрињске на западу.² После два српско-турска рата, 1876-1878. године, Кнежевина Србије је одлукама Берлинског конгреса увећала своју дотадашњу територију за четвртину, односно за 200 квадратних миља.³ Последњи пут пре свог утапања у југословенску државу, Краљевина Србија се територијално увећала после успешно извојеваних Балканских ратова, 1912/13. године, и то двоструко у односу на предратну територију.⁴

Иако су територијалне тековине Балканских ратова биле без премца у односу на ранија територијална проширења Србије, чини се да су за њен политичко-правни развитак од пресудног значаја биле одредбе Берлинског уговора од 1878. године које су уређивале нове границе Кнежевине Србије, али и статус територија других српских земаља. Одлуке Берлинског конгреса и до сада су у српској историјској и правној науци оцењиване као «прекретне»,⁵ али су тај епитет понеле, пре свега, због одлуке Конгреса великих европских сила да званично признају независност Кнежевине Србије, а не због одлуке о територијном проширењу Кнежевине.⁶ Дајући приоритет одлуци о признању независности, истраживачи су се повели, по свој прилици, за креатором спољне политике Кнежевине Србије у време Берлинског конгреса – Јованом Ристићем. А он је, речју Владимира Стојанчевића, «највише држао до тога што је Србија стекла своје место међу сувереним државама Европе».⁷ На затвореној седници

² Павловић М., *Српска правна историја*, Крагујевац, 2005, стр. 261.

³ Живановић, Ж., *Политичка историја Србије: у другој половини деветнаестог века*, књ. 1, Београд, 1923, стр. 384; Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, Београд, 2005, стр. 218.

⁴ Станковић, Ђ. Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 1, Београд, 1985, стр. 134-135.

⁵ Екмечић, М., *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку 1492-1992*, Београд, 2008, стр. 298.

⁶ Своју оцену Берлинског уговора Слободан Јовановић започиње тврдњом да је он «променио из основе стање ствари на Балкану, и с њиме положај Србије», стога што «дотле вазална кнежевина под сизеренством султана и јемством Великих сила, Србија је постала независна држава».⁶ Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, стр. 222. Закључујући да је Берлински конгрес «имао вишеструки значај за српску уставну историју», Миодраг Јовичић такву оцену везује, пре свега, за чињеницу, да «одлукама тог Конгреса призната је пуна независност Србији, чиме је била прекинута свака, мада последњих деценија само формална, везаност за Турску, а Србија ушла у ред суверених европских држава». Јовичић, М., *Лексикон српске уставности 1804-1918*, Београд, 1999, стр. 22-23. Радош Љушић истиче «да су 1878. година и стицање независности, после 1804. и избијања Српске револуције, најзначајнији догађај у историји српског народа у 19. веку». Љушић, Р., *Српска државност 19. века*, Београд, 2008, стр. 170.

⁷ Стојанчевић, В., *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи*, Београд, 1998, стр. 115.

Народне скупштине, која је одржана одмах по завршетку Берлинског конгреса у Крагујевцу 25. јула 1878. године, Ристић је поред осталог рекао: «Не треба да мислимо да је добитак независности незнатан добитак... Ми смо добили много више. Што је год слобода за појединог човека, то је на зависност за државу, а колико год је та независност више ограничена, утолико се може уподобити ограничењу слободе индивидуалне».⁸

Међународно признање независности које је Србија добила на Берлинском конгресу није, међутим, у политичко-правном смислу божна шта донело Србији, јер је она, како је то убедљиво показао Марко Павловић, «деценију-две раније стекла битне атрибуте унутрашње и спољашње суверености».⁹ Такво мишљење, углавном страно каснијим истраживачима, изгледа да је делио и један део ондашње српске јавности. Тако познати либерал, министар и државни саветник Живан Живановић вредност признања независности са Берлинског конгреса оцењује речима: „Србија је извојевала, и Европа јој је признала Независност“.¹⁰ Да су савременици знатно већу пажњу обраћали на оне клаузуле Берлинског уговора које су се тичале територијалног аспекта српског питања, него на клаузулу која је садржала формално признање независности Кнежевине Србије, може се закључити и из излагања Јована Ристића на поменутом крагујевачком заседању Народне скупштине у јулу 1878. године. Како би уверио народне посланике да је признања независности важније од територијалног проширења, Ристић се позвао на дијалог који је у Берлину имао са својим професором и чувеним историчаром Леополдом Ранкеом. «На моју приметбу», вели Ристић, «да су код нас мишљења подељена и да неки више полажу на увећање земљишта, одговорио ми је овај славни муж, да и земљишно увећање има своје значајне користи, али је независност она основа на којој државе постају и своју будућност обезбеђују, као што показује историја Пруске».¹¹

1.1. Стереотипи уместо компарације

Савременици су одредбе Берлинског уговора о статусу српских територија по правилу упоређивали са одредбама истог садржаја из ревидираног Санстефанског мировног уговора, који је био закључен између Русије и Турске 3. марта 1878. године. У српској историјској и правној науци такав упоредни поглед на «берлинске» и «санстефанске» територијалне добитке углавном је изостао. Пре свега због тога што су, с једне стране, одредбе Берлинског уговора које се тичу српских земаља (Србије, Црне Горе, Босни и Херцеговине и Старе Србије) у српској науци детаљно претресане, док, с друге стране, детаљна

⁸ Исто, 115-116.

⁹ Павловић, М., *Српска правна историја*, стр. 466.

¹⁰ Живановић, Ж., *нав. дело*, стр. 385.

¹¹ Стојанчевић, В., *нав. дело*, 116; Живановић, Ж., *нав. дело*, стр. 378.

анализа садржаја одредби Санстефанског мировног уговора до данас недостаје. То, међутим, није сметало српским историчарима да у кратким коментарима Санстефанског уговора више од једног века изнова понављају један те исти стереотип, који је класик српске историографије Владимир Ћоровић сажео у речима: „Санстефански уговор био је велико разочарење за Србе. Руска дипломатија створила је на њему Велику Бугарску, на чисту штету српских интереса“.¹² По томе што је клаузуле Санстефанског уговора које су се тикале Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине искључиво оцењивао под утиском одредби о територији новоформиране аутономне бугарске кнежевине, као и по закључцима за које се неретко не може наћи упориште у тексту Санстефанског уговора, Ћоровић у српској историографији не само да није усамљени случај, него је такав приступ својствен, нажалост, скоро свим српским ауторима који су писали на ову тему. Тек недавно је Милош Ковић у једном свом раду на темељу изворне руске и енглеске грађа озбиљно довео у питање досадашње доминантне стереотипе српске историографије о Санстефанском уговору и ондашњем односу званичне Русије према српским земљама.¹³

На значај компарације одредби Санстефанског мировног уговора које се односе на српске територије са истим таквим одредбама Берлинског уговора не утиче то што је Санстефански мировни уговор имао карактер, како стоји у његовој преамбули, прелиминарног уговора,¹⁴ и да је после само четири месеца темељено ревидиран Берлинским уговором. Ако су неки од најауторитативнијих коментатора Берлинског уговора закључили, да «наши планови територијалног ширења добили су после Берлинског конгреса нов правац» и да је тада настала и «промена политичког правца»,¹⁵ онда разлози који су далеко значајнији од пуке научне знатижеље налажу да се територијалне клаузуле Санстефанског мировног уговора анализирају у светлу новог курса територијалног, а с њим и политичког и правног развитка, који је Србија заузела после «овога (Берлинског) фаталног конгреса за српски народ».¹⁶

¹² Ћоровић, В., *Историја Срба*, Ниш, 2001, стр. 653.

¹³ Кович, М., *От Сан-Стефано к Берлину: сербский вопрос в переговорах между Россией, Австро-Венгрией и Великобританией, Из истории Сербии и русско-сербских связей 1812 – 1912 – 2012*, (отв. ред. К. В. Никифоров), Институт славяноведения РАН, Москва, 2014, стр. 106-121.

¹⁴ *Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917*, Москва, 1952, стр. 159.

¹⁵ Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, стр. 220, 224.

¹⁶ Цвијић, Ј., *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем, Српски тисци и научници о Босни и Херцеговини*, Београд, 1995, стр. 44.

2. Санстефанска мапа српских земаља

2.1. Србија

Санстефанским мировним уговором Кнежевини Србији је призната без икаквих додатних услова независност, а њена територија је увећана за 150 000 квадратних миља.¹⁷ Занимљиво је да је детаљне податке о новој граници Србије која је била предвиђена Санстефанским уговором, до сада једино представио ондашњи познати српски либерални политичар и отац Слободана Јовановића - Владимир Јовановић, али их ни он није анализирао у светлу тадашњих српских националних планова.¹⁸

У члану 3. Санстефанског мировног уговора нове границе независне Србије одређене су тако да Србија на западу добија Мали Зворник и Сакар, након чега би даље ка југу и југоистоку продужавала стара српско-турска граница, све до висова Голије изнад Дежевске долине; одатле би се нова граница спуштала низ Дежевску долину тако што би Србији припала лева обала Дежевске реке до њеног ушћа у реку Рашку; после тога би нова српско-турска граница ишла узводно уз Рашку до средњовековног Трговишта (Пазаришта) и то тако што би Турској припала лева обала Рашке до ушћа Дежевске реке, а Кнежевини Србији десна обала Рашке; било је предвиђено да од Трговишта нова српско-турска граница иде уз неименовани поток, што је по свему судећи Себечевска река до њеног извора, а одатле би се спуштала такође неименованим потоком до његовог ушћа у Ибар близу села Рибарића; од Рибарића нова граница се на исток протезала коритом Ибра до ушћа Ситнице, тако што би Кнежевини Србији припала лева обала Ибра, а Турској десна; од ушћа Ситнице у Ибар нова српско-турска граница продужавала се на југ узводно коритом реке Ситнице до ушћа Лаба у Ситницу, а онда узводно Лабом до ушћа „потока Батинце“, што је по свему судећи Батлавска река или Брвеница која је лева притока Лаба; нова граница би даље ишла уз реку Брвеницу до њеног извора, а потом на југ висовима Гољака, односно вододелницом Криве реке у Косовском Поморављу и Ветернице; од планинских висова Гољака нова српско-турска граница је требало да иде најкраћом линијом до реке Ветернице, на месту где се у ову реку улива Мијовачки поток (река), а одатле би се протезала на исток масивом Кукавице, а потом спуштала се код села Калиманце на Јужну Мораву; одатле би нова граница Србије ишла низводно Јужном Моравом до села Стајковца, па би се онда на исток протезала реком Власином до ушћа Лужнице, а одатле северно на Љуборађу, па уз источни обод Суве планине и потом правом линијом на север до ушћа Коритничке реке у Нишаву код Беле Паланке, која је остајала Србији; нова српска граница од њеног силаска на обале Нишаве протезала би

¹⁷ Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, стр. 198.

¹⁸ Јовановић, В., *Успомене*, Београд, 1988, стр. 409-410.

се даље њеним коритом ка западу до села Крупац на улазу у Сићевачку клисуру, а одатле је било предвиђено да се најкраћом линијом повеже на северу са старом српско-турском границом недалеко од карауле Баре.¹⁹

Истим чланом 3. Санстефанског мировног уговора било је предвиђено да демаркацију граничне линије и коначно питање статуса појединих острва на Дрини изврши заједничка турско-српска комисија, уз сарадњу једног руског представника, као и да „бугарском делегату буде допуштено учешће у раду комисије“, када она буде утврђивала границу између Кнежевине Србије и самоуправне бугарске Кнежевине.²⁰

2.2. Црна Гора

Чланом 2. Санстефанског мировног уговора призната је, такође, безусловно независност и другој српској кнежевини – Црној Гори. Првим чланом овог уговора предвиђено је територијално проширење Црне Горе на рачун Турске од чак 200 квадратних миља, што је за 50 миља било више од проширења које Србија добила истим Уговором.²¹ Нова граница Кнежевине Црне Горе требало је на западу да иде линијом од планине Доброштице (масив Орјена) па кроз Билећи преко села Корита до Гацка на северу, за које је посебно у уговору наглашено да ће припасти Црној Гори; од Гацка нова црногорско-турска граница требало је да се протеже на североисток до састава Пиве и Таре у Шћепан пољу, а одатле на север низ Дрину до ушћа Лима, чиме би Црној Гори по свој прилици припали и градови на десној страни Дрине - Фоча и Горажде; од ушћа Лима граница би се спуштала ка југоистоку коритом ове реке до Пријепоља, а одатле би се протезала источно ка Рожају, с тим што би Бихор и Рожаје били прикључени Кнежевини Црној Гори; од Рожаја је граница требало да иде на југ ка масиву Жљеба изнад Пећи, а онда би се полукружно спуштала преко масива Хајле, Копривника до највишег врха Проклетија Ђеравице, при чему је Црној Гори требало да припадне Ругово; даље је нова црногорска граница требало да заобилази Гусиње и Плав који су улазили у састав Црне Горе, а потом би се преко хотских језера, и по свој прилици долином Цијевне, спуштала право на северну обалу Скадарског језера; нова црногорска граница требало је да у источном делу пресече Скадарско језеро и да у правој линији избије на Бојану, а да потом иде коритом ове реке до њеног ушћа у Јадранско море, на коме је Црна Гора требало да по Санстефанском уговору добије луку Бар.²²

¹⁹ *Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 161-162; Живановић, Ж., *нав. дело*, стр. 377.

²⁰ *Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 162.

²¹ Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, стр. 198.

²² *Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 160.

Санстефански мировни уговор се код одређивања нове црногорско-турске границе у Херцеговини позива на „линију указану на Цариградској конференцији“.²³ Реч је о Конференцији представника шест европских великих држава потписница Париског мировног уговора од 1856. године – Русије, Аустро-Угарске, Велике Британије, Немачке, Француске и Италије,²⁴ која је на руску иницијативу одржана у Цариграду у другој половини децембра 1876. и првој половини јануара 1877. године. Учесници Конференције су у циљу спречавања даље ратне ескалације Велике источне кризе хтели да усагласе један програм реформи за поправљање статуса хришћана у европском делу Турске, а пре свега у Босни и Херцеговини и Бугарској. Представници великих сила су успели да усагласе програм реформи, али га је Porta одбила уз прикривену подршку Велике Британије.²⁵ Иако су учесници Цариградске конференције одложили до нових преговора питање територијалних проширења Црне Горе и Србије, тзв. Лондонским меморандумом амбасадора шест великих европских држава од 31. марта 1877. године, који се директно позивао на Цариградску конференцију, констатовало се, да «што се тиче Црне Горе, државе сматрају пожељним, да се у циљу стабилног и дуготрајног смиривања, њене границе коригују и да буде омогућена слободна пловидба Бојаном».²⁶ Русија је по свему судећи имала у виду ову сагласност других европских држава око потребе измене црногорско-турске границе у Херцеговини, па се стога само у погледу њене корекције позвала на раније међународне договоре.

Према члану 1. Санстефанског мировног уговора коначну демаркацију нове црногорско-турске границе требало је да изврши једна европска комисија у чији би састав ушли представници турске и црногорске владе. Она је била овлашћена да измени уговором предвиђене границе према локалним околностима и уколико је то „неопходно и правично са становишта узајамне користи и спокојства обе државе, при чему ће свакој од њих бити пружена одговарајућа компензација“.²⁷ Као својеврсна гаранција неприкосновености нових територијалних проширења Кнежевине Црне Горе, Санстефански уговор

²³ Исто.

²⁴ Париски мировни уговор од 30. марта 1856. године, којим је завршен Кримски рат, потписале су Аустрија, Француска, Енглеска, Пруска, Русија, Сардинија и Турска. У моменту сазивања Цариградске конференције крајем 1876. године уместо Пруске и Сардиније постојале су већ уједињена Немачка и Италија. Павловић, М., *Српска правна историја*, стр. 315.

²⁵ Дебидур, А., *Дипломатическая история Европы: от Венского до Берлинского конгресса (1814-1878)*, Том II, Москва, 1947, стр. 469-471; *История дипломатии*, Том второй, Под редакцией В. П. Потемкина, Составили В. М. Хвостов и И. И. Минц, Москва, Ленинград, 1945, 36-37; Екмечић, М., *Српско питање у Источној кризи 1875-1878, Дијалог прошлости и садашњости*, Београд, 2002, стр. 208.

²⁶ *Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 156.

²⁷ Исто, стр. 160.

је изузимао територијалне турско-црногорске спорове из надлежности руско-аустроугарске арбитраже, која је према овом Уговору (чл. II) требало да решава све друге спорови или сукобе до којих би у будућности дошло између Турске и Црне Горе.²⁸

2.3. Босна и Херцеговина, Стара Србија и Македонија

На Босну и Херцеговину односио се члан 14. Санстефанског мировног уговора. Њиме се Турска обавезивала да „неодложно“ спроведе у дело програм реформи који усвојен на Цариградској конференцији од 15. јануара 1877. и предочен званичним представницима Порте.²⁹ На овој Конференцији представници шест великих европских држава усагласили су се да Босна и Херцеговина сачињавају територијално јединствену покрајину у оквиру Турске, али са широком аутономијом. На челу аутономне босанско-херцеговачке адиминистрације налазио би се гувернер, кога би постављао султан на пет година, уз сагласност шест европских великих држава. Било је предвиђено да турску војску замени локална милиција мешовитог верског статуса, да Босна и Херцеговина има право да слободно располаже половином својих прихода, као и да народни језик постане званични језик локалне администрације.³⁰ Санстефански мировни уговор је предвиђао да коначни облик босанско-херцеговачкае аутономије буде дефинисан заједничком сагласношћу Турске, Русије и Аустро-Угарске.³¹

Према члану 6. Санстефанског мировног уговора новооснована аутономна трибутарна бугарска кнежевина под турским сизеренством и двогодишњим руским цивилним и војним протекторатом, од територија које је у српско-турском рату ослободила војска Србије добила је Врање са целом врањском казом, Пирот и Трн. Осим тога бугарској Кнежевини требало је да припадне цела територија Старе Србије и Македоније јужно и источно у односу на линију Куманово – Скопска Црна Гора – Тетово – Кораб, коју је Србија у то време, а нарочито у годинама које су долазиле, скоро у целини сматрала српском територијом на које је полагала историјско праву.³² Наиме, према

²⁸ Исто, стр. 161.

²⁹ Исто, стр. 168.

³⁰ Дебидур, А., *нав. дело*, стр. 470; Јовановић, В., *нав. дело*, стр. 361; Екмечић, М., *Дуго кретање између клања и орања*, стр. 297; Екмечић, М., *Српско питање у Источној кризи 1875-1878*, стр. 208. Још је заједничким Берлинским меморандумом Русије, Немачке и Аустро-Угарске од 13. маја 1876. године било предвиђено спровођење реформи у Босни и Херцеговини под руководством једног турског комесара и мешовите комисије састављене од локалних босанско-херцеговачких представника, како муслимана, тако и хришћана, као и под надзором конзула и делегата великих европских држава. *Сборник договоров Росши с другими господарствима*, стр. 143.

³¹ *Сборник договоров Росши с другими господарствима*, стр. 168.

³² Исто, стр. 163-164.

упутству које је пуковник Катраци добио у јануару 1878. од Владе Србије, Кнежевина је од Русије тражила да јој се будућим мировним споразумом са Турском додели цео простор који је означен као „Косовски Вилајет“, а који је обухватао територију од Вишеграда и Фоче на западу преко Бијелог Поља и Берана на југозападу до Дебра на југу и Штипа, Велеса и Ћустендила на истоку. Србија је тражила и територијални појас од Ћустендила преко Радомира, Драгомана, Белоградчика, Куле закључно са Видином.³³ Уместо тражене територије, Србија је Кнежевини Бугарској по одредбама Санстефанског мира требало да уступи, према рачуници Јована Ристића, територију на којој је живело „и до 800 000 становника“.³⁴ Следствено томе, територија новоформиране самоуправне бугарске Кнежевине, која се према Санстефанском мировном уговору простирала од Дрима до Црног мора и од Кавале до Дунава, износила је укупно 163 000 квадратних километара.³⁵

3. Берлински ревидирани територијални салдо

У односу на прелиминарни Санстефански мировни уговор, Србија је чланом 36. Берлинског уговора добила територију већу за 50 000 квадратних миља, колико је износило подручје четири новооснована округа: Нишког, Пиротског, Топличког и Врањског.³⁶ Од територија које је српска војска ослободила током српско-турских ратова 1876/78. година, Србији су одузети у корист Бугарске Трнска и Брезничка каза, а у корист турске Гњиланска каза, односно пространо подручје Косовског Поморавља.³⁷ Од територија које је добила по Санстефанском уговору, Србији према одредбама Берлинског уговора није припало подручје од Дежевске реке до старе границе Србије према Рашкој, као и значајна територија између десне обале Рашке и леве обале Ибра почев, односно највећи део Новопазарске и Митровачке казе, са изузетком самих ових вароши. Такође, Србији Берлински уговор није доделио ни целокупно Мало Косово између Ситнице, Лаба и Копаоника, те уски појас између Баглавске реке и Гољака, који јој је припао према Санстефанском уговору. Од територија које је ослободила у српско-турским ратовима, а које јој нису припале према Санстефанском уговору, Берлински конгрес је Србији доделио целу територију Врањске казе са градом Врањем, те Пирот и територију од Пирота до Беле Паланке.³⁸

Берлинским уговором је двоструко смањена територија Кнежевине Црне Горе у односу на територију која јој је припала према Санстефанском

³³ Јовановић, В., *нав. дело*, стр. 404-405.

³⁴ Стојанчевић, В., *нав. дело*, стр. 104.

³⁵ Ћоровић В., *Историја Срба*, стр. 653.

³⁶ Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, стр. 218.

³⁷ Стојанчевић, В., *нав. дело*, стр. 104, 107.

³⁸ *Исто*, стр. 171-172.

уговору.³⁹ Границе Кнежевине Црне Горе утврђене чланом 28. Берлинског уговора померене су у односу на границе Санстефанског уговора источно од пута Билећа – Корита – Гацко, али су највеће измене извршене на северу, јер Берлински конгрес није доделио Црној Гори велику територију која јој је припала према одредбама Санстефанског уговора, од ушћа Лима у Дрину на северу до реке Таре на југу, као и Беране, Бихор и Рожаје.⁴⁰

Према члану 25. Берлинског уговора Аустро-Угарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину, као и да у тзв. Новопазарском санџаку држи војне гарнизоне и има војне и трговачке путеве.⁴¹ Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине имала је да буде спроведена под европским мандатом, као „једна мера европске полиције”, а с циљем да се, речју Дизраелија, „одржи и обезбеди мир, да се уведе ред и благостање и најзад ојача сама Porta”.⁴² Идеја аутономије Босне и Херцеговине одбачена је под оправдањем, које је образложио Андраши, да „у једној земљи тако подељеној“ између православних, муслимана и римокатолика аутономија не би представљала гаранцију „за личну и имовинску безбедност”.⁴³ Ово је било тек пуко формално оправдање окупације, док је стварни разлог за одбацивање традиционално руске идеје о аутономији Босне и Херцеговине под султановим суверенитетом,⁴⁴ изнео главни предлагач окупације Босне и Херцеговине, британски представник гроф Бенџамин Дизраели: „Ако Конгрес области, о којима је реч, остави у стању у којем су оне сада, искочила би надмоћност племена словенског, племена које је мало расположено да другима правду одаје“. Предлог о аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине наводно „није поднесен у интересу енглеском, него у интересу мира целе Европе”.⁴⁵ Притом Русија није могла у Берлину да се супротстави овом предлогу, јер је петербургска дипломатија већ била себи везала руке тајном Будимпештанском конвенцијом коју је Русија закључила са Аустро-Угарском 15. јануара 1877. и чијим је чланом 7. Аустро-Угарска задржала „право избора момента и начина заузимања Босне и Херцеговине својим трупама”.⁴⁶

Прелиминарни Санстефански мировни уговор претрпео је на Берлинском конгресу највеће промене у делу у коме је регулисао статус и територију бугарске Кнежевине. Уместо једне територијално огромне самоуправне трибутарне бугарске Кнежевине, под двогодишњим руским војним и цивилним протекторатом, Берлинским уговором образована је трибутарна аутономна

³⁹ Живановић, Ж., *нав. дело*, стр. 381; Јовановић, В., *нав. дело*, стр. 433.

⁴⁰ *Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 194.

⁴¹ *Исто*, стр. 193.

⁴² Гершић, Г., *Положај Босне и Херцеговине и острва Кипра*, Београд, 1893, стр. 21, 75.

⁴³ Павловић, М., *Српска правна историја*, стр. 465.

⁴⁴ Ћоровић, В., *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, Београд, 1939, 21.

⁴⁵ Павловић, М., *Српска правна историја*, стр. 466.

⁴⁶ *Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 152; *История дипломатии*, Том второй, 37-38, 49.

бугарска Кнежевина под турским сизеренством и деветомесечним руским протекторатом (чланови 6. и 7. Уговора) и то на територији између десне обале Дунава на северу, Црног мора на истоку и планинског масива Балкана и старе границе Софијског санџака на југу. Јужно од те линије основана је аутономна турска провинција Источна Румелија са знатно мањим степеном самосталности.⁴⁷ Највећи део територија које је српска Влада тражила од Русије посредством пуковника Катрација, Берлински уговор је оставио под влашћу Турске, осим Тустендила, Радомира, Белоградчика и Видина који су припали аутономној бугарској Кнежевини. Тако је Берлински конгрес Србији, речју Васиља Поповића, «ускратио Босну и Херцеговину, али јој је спасао Македонију и Стару Србију».⁴⁸

4. Мишљења савременика о Санстефанском и Берлинском уговору

Неки од врло утицајних и упућених људи оног времена нису после Берлинског конгреса били уверени у то да су његове одлуке за Србију и српски народ у целини биле несумњиво боље од ревидираног Санстефанског уговора, као што су то касније листом мисли историчари.

Личност која је била, према мишљењу које је у српској историографији општеприхваћено,⁴⁹ најзаслужнија за територијално проширење Србије на Берлинском конгресу - Јован Ристић, упоредио је ове уговоре већ на седници Народне скупштине у Крагујевцу 25. јула 1878. године: „И Србија, као Кнежевина, могла је после Св. Стефанских одлука, заиста бити задовољна исходом свога питања на Берлинском Конгресу. Али са гледишта опште Српскога, мора се жалити за уговором Св. Стефанским, због решења, које је у Берлину дано питању о судбини Босне и Херцеговине”.⁵⁰

Митрополит Михаило пише познатом словенофилу Ивану Аксакову 24. јануара 1878. године, да «ако Босну и Херцеговину није могуће присајединити Србији и Црној Гори, нека остану одвојене као аутономна провинција, као и Бугарска». Потом истиче како би било неправедно препустити Босну и Херцеговину Аустро-Угарској «на мучење», јер би се тако турско физичко ропство заменило и духовним и физичким аустроугарским ропством и то «без наде на ослобођење». «У том случају би», упозорава српски митрополит, «у Босни и православље и словенство пропало, а уместо пријатељства ми би тамо сусрели мржњу и наше непријатеље». Митрополит Михаило је упозоравао Аксакова да би под Аустро-Угарском у Босни и Херцеговини језуити и фратри

⁴⁷ *Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 182-185.

⁴⁸ Поповић, В., *Европа и српско питање: у периоду ослобођења 1804-1918*, Београд, 2020, стр. 136.

⁴⁹ Стојанчевић, В., *нав. дело*, стр. 116.

⁵⁰ Живановић, Ж., *нав. дело*, стр. 373.

развили своју делатност и истовремено га подсећа да се Беч спрема да у Босни ангажује као чиновнике Пољаке из Галиције, а тај «отров би затровао сав живот јадног народа».⁵¹

Детаљно коментаре о Санстефанском и Берлинском уговору оставио је у свом дневнику и председник Касационог суда Никола Крстић. Уочи закључења мира у Сан Стефану, 20. фебруара, Крстић пише: „Ако Босна и Херцеговина не постану аустријске провинције, но остану и даље под турским сизеренством, онда, по мом мишљењу, можемо бити потпуно задовољни с резултатом овогодишњег рата. У том случају остају нам сачувани изгледи да ће скорим и те земље доћи под независну српску управу, било да се придаду Црној Гори, било да се споје са Србијом. Само кад би се Аустрија у тим земљама угњездила, стајала би наша народна ствар лоше, што би се у томе налазила велика сметња за Србију да се самостално развија”.⁵² Под 22. фебруаром 1878. Крстић о Санстефанском мировном уговору бележи и следеће: „Још су овде непознате појединости закљученог мира, уколико се тичу Србије. По страним новинама судећи, Србија ће добити Ниш и испод Ниша до Приштине цео предео, а од Приштине (или Врање) повлачиће се граница на Вучитрн, ту ћемо добити и свезу са жељезницом, а од Вучитрна ће ићи граница према Босни, тако да предео између садашње Србије и реке Лима припадне Србији. Па као што ће се и границе Црне Горе проширити до Пиве и Лима, Србија ће се граничити са Црном Гором и кроз ову имаће отворени пут и на море. По моме нахођењу, добитци су ови толики да, мада се последњим ратом не испунише наше жеље, опет зато с резултатом ратовања можемо бити задовољни, и то особито после догађаја од 1876, кад смо без довољно спреме и снаге, противно саветима великих сила ушли у рат”.⁵³ Крстић 25. фебруара констатује како „о садржају мира (Санстефанског, прим. аут) сад се зна нешто више но ономад“, па додаје да се као поуздано зна „да Србија неће добити Пирот и Врању, неће ни Сеницу, ни Вишеград, но добија Ак Паланку, Ниш, Лесковац, Вучитрн, и ту је жељезница, и Нови Пазар“. С обзиром на то, Крстић закључује како „једно на друго, можемо бити задовољни с добицима тим, према погрешкама које учинисмо прошле године и због којих могасмо грдно пострадали“. „Наше жеље“, бележи даље Крстић, „истина, нису ни на близо испуњене, али ако се остави могућност да се испуне доцније, а будућност ко може прозрети, као на пример ако Аустрија не заузме Босну и Херцеговину, онда смо овим добицима

⁵¹ *Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали; Москва – Србија, Белград – Россия: сборник документов и материалов*, Том 2: Друштвене и политичке везе 184-1878, Приредили М. Јовановић, А. Тимофејев, Л. Кузьмичева, Е. Иванова, Београд – Москва, 2011, стр. 510.

⁵² Крстић, Н., *Дневник: Јавни живот 2. јануар 1877 – 21. децембар 1887*, књ. III, Београд, 2007, стр. 83.

⁵³ *Исто*, стр. 83-84.

знатно прокрчили себи пут, којим идући, доћи ћемо до потпуног остварења наших жеља⁵⁴.

Већ 13. јула 1878. године Никола Крстић у свом дневнику даје оцену Берлинског уговора: „Ако се гледа на непосредни резултат, онда према томе што Србија постаје независна и што се увећава, могло би се рећи да је Србија на конгресу још најбоље прошла. Али, када се постави питање да ли је уопште српска ствар унапређена, одговор ће бити пре негативан, но позитиван. Осим ванредних великих догађаја, мора се узети да је Босна и Херцеговина, срце нашег народа, за српство изгубљена. Испод Аустрије теже ће се ослободити, но што би се ослободиле испод Турске. Аустрија добија окупацијом Босне и Херцеговине доминирајући положај према Србији и Црној Гори и ове две државице биће више номинално слободне и независне, но у самој ствари, јер ће уплив Аустрије на њих бити неодољив”⁵⁵.

Међу оценама савременика посебно је занимљиво мишљење које је уочи ревизије Санстефанског уговора у свом дневнику прибележио отворени противник руског политичког утицаја у Србији и будући вођа „напредњака“ Милан Пироћанац: „Али наравно, Аустрија и Енглеска не мисле да Србији израде више но што је Русија учинила, но просто да је одлуче од руске политике”⁵⁶.

5. Пијемонтска државност и руски интереси

С обзиром да је још од владавине кнеза Михаила државна сувереност Србије била, речју Марка Павловића, „пијемонтски обојена – имала је тенденцију ширења по начелу народности”⁵⁷, клаузуле Санстефанског и Берлинског уговора стварале су квалитативно различите територијалне услове за даљи развитак српске државности, усмеравајући у различитим правцима њену експанзивну државну сувереност. Часлав Копривица проицијиво примећује, да ни државност Црне Горе „није била сама себи циљ”, пошто је „образовање Црне Горе представљало закономерни прелазни стадијум развитака заједничке српске државности”⁵⁸.

⁵⁴ Исто, стр. 85.

⁵⁵ Исто, стр. 91-92.

⁵⁶ Пироћанац, М., *Белешке*, Београд, 2004, стр. 6.

⁵⁷ Павловић, М., *Преображенски устав устав – први српски устав*, Крагујевац, 1997, стр. 312.

⁵⁸ Копривица, Ч. Д., Черногорцы, *Сетевой журнал «Научный результат», Серия «Социальные и гуманитарные исследования», Т.2, №1(7)*, 2016: приступљено: 2. 10. 2023: <https://cyberleninka.ru/article/n/chernogortsy/viewer>

5.1. Званични Петербург и словенофили према Србији и Бугарској

Русија је, како она званична представљена министром иностраних послова Александром Михајловичем Горчаковым, тако и незванична, словенофилска представљена утицајним грофом Николајем Павловичем Игњатијевим, Санстефанским мировним уговором трасирала магистрални правац будућих ослободилачких акција српских независних кнежевина Србије и Црне Горе, али полазећи од својих стратешких геополитичких планова. Слободан Јовановић примећује, да је „Санстефански уговор био један акт који је Русија закључила с Портом као наш заштитник, водећи рачуна о нашим интересима онолико колико је она, а не колико смо ми сматрали за потребно“.⁵⁹ А званична руска политика је хтела да, након неуспеха у Кримском рату,⁶⁰ поново обезбеди слободу деловања у црноморском басену и за то јој је било неопходно учешће у контроли Босфора и Дарданела. Таква стратегија Петербурга сударала се у то време са империјалним плановима званичног Лондона, али не само у мореузима, већ дуж целе географске паралеле од Средње Азије преко Блиског истока и Мале Азије до Балканског полуострва. Уз то, даљи планови Русије били су везани за излазак из затвореног Црног у отворено Средоземно море.⁶¹ С обзиром на такве планове, Русија је у Великој источној кризи у оквиру званичне балканске политике, како примећује М. Екмечић, „желела да оствари ослобођење Велике Бугарске и Велике Црне Горе“.⁶² Међутим, М. Ковић показује, да је Русија у разговорима са званичним Лондоном релативно брзо пристала на деобу санстефанске Бугарске, док је тек на крају одустајала од својих интереса у Србији, а нарочито у Црној Гори,⁶³ а њихов улазак у зону аустроугарског утицаја увек је сматрала привременим.⁶⁴

⁵⁹ Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, стр. 198.

⁶⁰ Русија је успела да 1870. године издејствује стављање ван снаге одредбе Париског уговора, која је Русији забрањивала да држи војну флоту на Црном мору. Семенникова, Л. И., *Россия в мировом сообществе цивилизаций*, Москва, 2009, стр. 325.

⁶¹ *История дипломатии*, Том второй, стр. 27; Нарочница, Н., *Русија и Руси у светској историји*, Београд, 2008, стр. 166-168.

⁶² Екмечић, М., *Српско питање у Источној кризи 1875-1878*, стр. 212.

⁶³ Занимљиво је да се у Рајхштатском споразуму од 1876., у аустроугарској верзији, Беч сагласио на признање независности Црне Горе, али не и Србије. *Сборник договорев Росии с другими государствами*, стр. 147.

⁶⁴ Кович, М., *нав. дело*, стр. 121. Ковић показује својим истраживањем колико су претеране и поједностављене оне оцене у српској историографији, које сугеришу да «ради велике Бугарске, потребне руском империјализму, жртвована је Аустрији не само Босна и Херцеговина, него цело српско племе» (С. Јовановић) или да је Русија била «бугарофилска» (В. Поповић). Јовановић С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, стр. 204; Поповић, В., *нав. дело*, стр. 133. Дајући општу оцену званичне политике царске Русије

Стратешки циљ неофицијелне словенофилске политике није се исцрпљивао само у ономе што Слободан Јовановић назива одушевљењем „за једну крсташку војну ради ослобођења балканских Словена“;⁶⁵ што је као крајњи циљ по правилу подразумевало и ослобођење Цариграда. Словенофили су ништа мање били заинтересовани и да спрече да православни Словени, по речима Ивана Сергејевич Аксакова, уз помоћ „католичког панславизма“ и „под скиптром Аустројске империје“ постану „мека маса корисна као материјал“.⁶⁶ Максималистичке територијалне аспирације Србије на западу, због којих су одбацивани и реско осуђивани сви руски планови око деобе Босне са Аустро-Угарском, неминовно су Србију увлачили у опасну зону сарадње са аустрославизмом, на чије опасности су упозоравали не само словенофили, већ у каснијим деценијама и званична Русија.⁶⁷ С друге стране, Милорад Екмечић је у неспоразумима које су словенофили имали са „српском културом, због њеног упадљивог прихватања политичких норми западноевропске демократије“, проналазио разлоге за руско протежирање у време Велике источне кризе бугарских уместо српских националних планова.⁶⁸

Бугари су се могли учинити прихvatљивијим од Срба, како идеалистима словенофилима који су имали пресудну реч код израде Санстефанског уговора, тако и знатно мање идеалистичкој петербургској дипломатији, која је водила главну реч између Сан Стефана и Берлина, из разлога које наводи познати бугарски историчар Иван Стојанов: „Дуго одсуство Бугара у плановима Русије објашњавају два разлога... Други разлог таквог односа Петербурга је закаснили бугарски Препород и недовољна ангажованост на формирању бугарске нације до средине 19. века. Очигледно је да Бугари

на Балкану 19. и почетком 20. века, Владимир Ћоровић вели: «Русији слобода и велична балканских држава није ништа сметала; посед мореуза она је могла имати и поред њих. С тога је у њеним пројектима могла наћи место и обнова Византије и светостефанска Бугарска. Она се, уз то, прва од сила знала помирити и са створеним чињеницама. У њеним првим плановима била је подела сфера и посуда источног дела Балкана, али кад је видела развој и расположење код балканских народа она је своје претензије сводила на све мању меру и на крају је у територијалном погледу, постала врло скромна». Ћоровић, В., *Борба за независност Балкана*, Београд, 1990, стр. 186.

⁶⁵ Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, стр. 200.

⁶⁶ Вулетић, В., Иван Аксаков: Срби и источно питање, *Зборник Матице Српске за славистику*, бр. 67, Нови Сад, 2005, 14, 48.

⁶⁷ Поповић, Н. Б., *Србија и царска Русија*, Београд, 2007, стр. 216-218.

⁶⁸ Екмечић, М., *Српско питање у Источној кризи 1875-1878*, стр. 212. Писмо једног од читалаца словенофилског листа «Голос» упућено професору А. Д. Градовском, од 8. августа 1876. године, на чијој копији је цар Александар II оставио кратке белешке, садржи читав низ карактеристичних осуда на рачун вестернизоване политичке елите Кнежевине Србије које су у време Велике источне кризе биле својствене руском, нарочито словенофилском јавном мњењу, али изгледа и самом цару. *Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали*, Том 2, стр. 423-431

нису дуго улазили у стратешке планове Русије због тога што су заостајали за другим балканским народима. До Априлског устанка 1876. није било ни једног иностраног пројекта који би се односио на бугарско питање и предлагао његово решење посредством дипломатије или војним путем – решење које је могло да измени политички статус бугарског народа“.⁶⁹ Док је подједнако и званична и словенофилска Русија у политички афирмисаној и културно увелико вестернизованој Кнежевини Србији могла лако да се суочи и са унутрашњим и спољним препрекама, дотле на стратешки важној бугарској територији није објективно могла очекивати такве политичке и културне ризике и конфликте, управо из разлога које наводи историчар Иванов.⁷⁰

5.2. Санстефански правац српске државне експанзије

У светлу стратешких циљева званичне и словенофилске Русије треба анализирати и санстефанске клаузуле о територијама балканских кнежевина. Санстефанска територијална проширења Србије у правцу југозапада и југа, у Новопазарској, Митровачкој и Вучитрнској кази, удаљавала су у будућности главне правце српске и бугарске национално ослободилачке акције. Тиме се уклањала могућност њиховог конфликта, од чега је подједнако страховала званична и словенофилска Русија. Уместо ка граничним српско-бугарским територијама у Македонији,⁷¹ санстефански територијални прираштаји Србије упућивали су Кнежевину да се у будућности шири пре свега ка Косову и Метохији и Новопазарском санцаку.

У Косовском вилајету је Санстефански уговор обезбедио Србији значајан стратешки клин у троуглу између Ситнице, Лаба и обронака Копаоника, посредством којег би Србија могла да контролише две главне саобраћајне артерије на Косову: Ниш-Приштина и Митровица-Приштина-Скопље. Територијалним проширењем Црне Горе до обала Лима и у правцу Бихора и Рожаја, као и проширењем Србије у Новопазарској кази, Санстефански уговор је широм отворио врата за успостављање заједничке границе између две српске кнежевине. Русија ни у једном споразуму са Аустро-Угарском закљученом пре Берлинског конгреса не само да није препуштала Новопазарски санцак зони искључивог аустроугарског утицаја, него је увек

⁶⁹ Стојанов, И. И., *Российские проекты восстановления болгарской государственности накануне Константинопольской конференции великих держав 1876 г.*, приступљено: 2. 10. 2023: https://inslav.ru/sites/default/files/2020_russko-tureckaja_vojna_01_stojanov.pdf

⁷⁰ Владимир Ћоровић истиче како «стварање светостефанске Бугарске, које је изазвало много зле крви на Балкану, није потекло непосредно из акције балканских народа, а ни по жељи самог бугарског народа», већ да је било «плод кабинетске политике и суревњивости великих сила, а посебно Русије и Аустрије». Ћоровић, В., *Борба за независност Балкана*, стр. 108.

⁷¹ Станковић, Ђ., *Србија и стварање Југославије*, Београд, 2009, стр. 27.

уговарала Србији и Црној Гори право да у договору са Русијом и Аустро-Угарском изврше поделу ове територије.⁷² Турски суверенитет у Новопазарском санцаку био би на дуже стазе неодржив да је Санстефански уговор остао на снази, јер је предвиђао две врло уске и тешко проходне копнене превлаке као територијалне везе између Босне и Херцеговине и Новопазарског санцака у околини Прибоја и између Новопазарског санцака и Косовског вилајета у пределу Мокре горе.

Тиме је Санстефански уговор створио услове не само за елиминацију турског суверенитета над Новопазарским санцаком, већ у виду домино-ефекта и над Босном и Херцеговином, која би остала без копнене везе са централним европским делом Отоманске империје. Додељивање Санстефанским уговором Црној Гори дела Херцеговине, Русија је заправо на мала врата отворила питање будуће поделе Босне и Херцеговине између српских Кнежевина и Аустро-Угарске. Творац Санстефанског мировног уговора словенофил Игњатијев је, по речима Милоша Ковића, „упућивао Србију и Црну Гору у правцу Новопазарског санцака, као и аутономне Босне и Херцеговине“, будући да је био свестан да би остварење Андрашијеве тежње за успостављање аустроугарске доминације над Босном и Херцеговином и Новопазарским санцаком значило потпуно поробљавање Срба.⁷³ „Целокупна српска раса нашла би се“, вели Игњатијев, „под искључивом влашћу Мађара. У вазалној потчињености круни Св. Стефана, као што је то Хрватска“.⁷⁴ За разлику од Русије „Аустро-Угарска неће никада допустити уједињење Србије и Црне Горе“, како је нешто касније у то уверавао немачку дипломатију аустријски министар иностраних послова гроф Голуховски.⁷⁵

⁷² Тако је, примера ради, учињено у члану 1. Допунске конвенције уз тајну Будимпештанску конвенцију Русије и Аустро-угарске од 15. јануара 1877. У Рајхштатском споразуму од 1876. године, и то у верзији бечког двора, Аустро-Угарска и Русија су се усагласиле да територија Новопазарског санцака буде подељена између две српске кнежевине и то тако што би Црна Гора добила добила територију до обала Лима, као и Сјеницу. *Сборник договорих Русије с другима државама*, стр. 147, 152; *История дипломатии*, Том второй, стр. 154. Ковић показује да је Русија пре Берлинског конгреса нудила, последњи пут 2. маја 1878, званичном Лондону и Бечу поделу Бугарске и препуштање Босне и Херцеговине Аустро-Угарској у замену за деобу Новопазарског санцака између српских кнежевина. Кович, М., *нав. дело*, 117, 133.

⁷³ У руској верзији Рајхштатског аустроугарско-руског споразума од 1876. године, који формалноправно није испуњавао услове да буде међународни уговор, предвиђало се формирање аутономије у Босни и Херцеговини. *Сборник договорих Русије с другима државама*, стр. 145.

⁷⁴ Кович, М., *нав. дело*, стр. 133.

⁷⁵ Поровић, В., *Борба за независност Балкана*, стр. 112.

5.3. Берлински правац српске државне експанзије

Иако каснији истраживачи по правилу наводе да су територијалне одредбе Санстефанског мировног уговора створиле мучан утисак у ондашњој Србији,⁷⁶ оне ипак нису произвеле никакав велики дисконтинуитет у дотадашњим национално-ослободилачким плановима Кнежевине. Речју Слободана Јовановића, „Босна је била сан целог једног нараштаја“, а Санстефански уговор је кроз „половично решење“ аутономије Босне и Херцеговине под султановим сизеренством омогућавао да „наш елемент“ свом снагом ради на уједињењу са Србијом и Црном Гором.⁷⁷ Јовановић осим тога примећује, да је на Македонију „наш тадашњи нараштај много мање мислио него на Босну“.⁷⁸

Насупрот томе, „наши планови територијалнога ширења добили су“, како примећује Јовановић, „после Берлинског конгреса нов правац“. „Ако смо пре тежили на запад, у Босну, - сада смо тежили на југ, у Македонију“, истиче Јовановић, па додаје: „Све се стекло да нас на ту страну обрне: и аустријска окупација Босне, која нам је спречавала продирање на запад, - и наше ратне тековине, које су истегле нашу државну област на југ и отвориле нам пут у Македонију. Господари Грделице и Врања, ми смо могли лако наступати ка Куманову и Скопљу“.⁷⁹

То што је у време Берлинског конгреса званични Беч усмеравао територијалне тежње Кнежевине Србије ка југоистоку, не би ли већ у моменту обнове бугарске државности зачео клицу српско-бугарског сукоба,⁸⁰ није значило да ће Аустро-Угарска и у будућности ћутке посматрати територијалну експанзију Србије према Старој Србији и Македонији.⁸¹ Имајући то у виду, Слободан Јовановић скреће пажњу, да по закључењу Берлинског уговора „савременици нису у први мах јасно увиђали“ колике је „све неповољности за нас тај акт садржавао“, а „нарочито нису јасно увиђали сву опасност од доласка Аустријанаца на Балкан“. „Ми смо спасени од велике Бугарске, али зато смо имали Аустрију у Босни и Херцеговини“, закључује Слободан Јовановић.⁸² Није требало чекати дуго па да неповољна

⁷⁶ Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, стр. 203; Пржић, И., *Спољашња политика Србије*, Београд, 1939, стр. 103.

⁷⁷ Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, стр. 224, 239.

⁷⁸ *Исто*, стр. 224.

⁷⁹ Занимљиво је да Слободан Јовановић за губитак Босне и Херцеговине умногоме криви Србију због тога што у првом српско-турском рату 1876. „наша народна војска није дошла на босанској граници чак ни до локалног успеха“, па самим тим нисмо ни могли да натерамо велике силе да се у вези статуса Босне и Херцеговине више чује српски глас. *Исто*, стр. 224, 239.

⁸⁰ Нарочница, Н., *нав. дело*, 169.

⁸¹ Торковић В., *Историја Срба*, стр. 656.

⁸² Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, стр. 223, 227.

територијална позиција Србије, као последица одлука Берлинског конгреса, доведе после 1880. Србију у позицију економског и политичког вазала Србије, како је њен статус у том периоду оцењивао Јован Цвијић.⁸³

И док су одлуке Берлинског конгреса о проширењу Србије директно произвеле промену дотадашњег правца територијалне експанзије Кнежевине и посејале трајну клицу раздора између Срба и Бугара, дотле је одлука о аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине створила услове да у ратним и револуционарним европским околностима друге деценије 20. века дође и до формалне промене крајњег циља пијемонтски обојене национално-ослободилачке акције Србије. Наиме, до Берлинског конгреса званична Србија је искључиво тежила формирању уједињене државе Срба,⁸⁴ док је Берлински конгрес, како запажа Васиљ Поповић, „оставио могућност Србији да постане југословенски Пијемонт.“⁸⁵ Разлоге томе треба тражити у чињеници да се захваљујући одлукама Берлинског конгреса под влашћу Аустро-Угарске „налазило више Срба него у обе српске слободне државе“, а с њима заједно „држала је под собом и све Хрвате и Словенце“.⁸⁶ У борби коју је водила са Аустро-Угарском за позицију Пијемонта југословенства, Србија је након Берлинског конгреса морала да се из националних разлога убрзано политички и правно вестернизује, јер загранични Срби, како је истицао Пашић, „више љубе и више чезну за Србијом у којој влада слобода, у којој су грађанска права уставом ујемчена, и у којој се народу дало право учешћа у законодавној власти“. Политичка и правна вестернизација је правдана и тиме, да „нема спора да су нам потребне симпатије европских народа у времену кад се лаћамо извршења нашег националног задатка“.⁸⁷

„Опасана Аустро-Угарском са севера и запада, а како је изгледало, или бар како се у српским круговима тврдо веровало, имала је та судбина стићи и са југа,“ и уз то „без излаза на море“,⁸⁸ Србија је после Берлинског конгреса била „скоро опкољена земља, а ми смо постали ухапшени народ“.⁸⁹ Тако је обезбеђење елементарних услова за слободан државни живот нужно водио Краљевину Србију у конфликт са Аустро-Угарском и тај конфликт је у најрадикалнијој фази нужно морао довести до отварања југословенског питања, а с њим и до трансформације крајњег циља српске националне и државне политике. С тим у вези, Милорад Екмечић луцидно примећује, како „има неки дубљи смисао у чињеници да велике силе нису дозволиле уједињење српског народа 1878, а пристале су да се то обави 1918. у широј

⁸³ Цвијић, Ј., *нав. дело*, стр. 45.

⁸⁴ Љушић, Р., *нав. дело*, стр. 141-148.

⁸⁵ Поповић, В., *нав. дело*, стр. 136.

⁸⁶ Ђоровић В., *Историја Срба*, стр. 655.

⁸⁷ Павловић, М., *Правна европеизација 1804-1914*, Крагујевац, 2008, стр. 450.

⁸⁸ Ђоровић, В., *Борба за независност Балкана*, стр. 110.

⁸⁹ Цвијић, Ј., *нав. дело*, стр. 45.

етничкој заједници, у којој би се српски улог смањио постизањем равнотеже са католичким областима“.⁹⁰

6. Завршни осврт

Иако питање анулирања Санстефанског уговора превазилази обим овог рада, чини се на крају оправданим да се и на то питање у најкраћем одговори. Разлоге за пропаст Санстефанског мировног уговора треба најпре тражити у одредбама Париског мировног уговора које су Русији после пораза у Кримском рату везивале руке за сваку унилатералну акцију на Балкану. Разлог за брзо одустајање петербуршке дипломатије од Санстефанског уговора, ваља свакако тражити и у чињеници да су министар Горчаков и његови најближи сарадници, али и сам цар Александар II, припадали поколењу које је на власт дошло после пораза у Кримском рату и које је веровало у могућност блиске сарадње са Берлином и Бечом, као што је веровало у очување „европске равнотеже снага“.⁹¹ С обзиром на ондашњи свој статус и снагу, Србија није могла утицати на руску дипломатију и очување Санстефанског мира.

Иако по обиму скромно, проширење Кнежевине Србије предвиђено Санстефанским мировним уговором, заједно са оним одредбама које су уређивале статус других српских земаља, обезбеђивало је стабилну територијалну основу за поступан и колико-толико предвидљив развитак српске државности. Берлински уговор је, насупротив томе, створио за Србију такву територијалну основу са које даљи развитак њене пијемонтски обојене државности није могао бити ни поступан, нити предвидљив, јер је у потпуности зависио од успеха у егзистенцијалној борби са Аустро-Угарском. Притом је ово супарништво временом довело Србију у ситуацију да мора да изврши промену главног циља националне политике – од уједињене српске државе мањег територијалног обима ка територијално великој југословенској држави. Искуство са југословенским државноправним експериментом чини данас оправданим некадашњи жал Јована Ристића за у науци оклеветаним Санстефанским мировним уговором.

⁹⁰ Екмечић, М., *Дуго кретање између клања и орања*, стр. 299.

⁹¹ Семенникова, Л. И., *нав. дело*, стр. 297, 325. О поверењу које су у Андрашија имали кнез Горчаков, али и цар Александар II, и које је аустругрска страна злоупотребљавала током преговора о ревидирању Санстефанског уговора, упечатљива сведочанства је оставио гроф Игњатијев. Н. П. Игњатјев, *После Сан-Стефано*, Петроград, 1916, стр. 10.

*Zoran Čvorović, Ph.D.,
Associate Professor*

TREATIES OF SAN STEFANO AND BERLIN AND SERBIAN LANDS

Summary

Although modest in scope, the expansion foreseen by the Treaty of San Stefano, along with the provisions that regulated the status of other Serbian lands, provided a stable territorial basis for the gradual and somewhat predictable development of Serbia statehood. On the other side, the Treaty of Berlin created for Serbia such territorial basis, where further development of Serbian statehood depended entirely on success in the fight against Austria-Hungary. At the same time, this rivalry over time brought Serbia to a situation where it had to change the main goal of the national policy - from unification of the Serbian state with a smaller territorial scope to the territorially large Yugoslavian state.

Key words: *Treaty of San Stefano, Treaty of Berlin, Principality of Serbia, Principality of Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Russia.*

Литература

- Вулетић, В., *Иван Аксаков: Срби и источно питање*, Зборник Матице Српске за славистику, бр. 67/2005.
- Гершић, Г., *Положај Босне и Херцеговине и острва Кипра*, Београд, 1893.
- Дебидур, А., *Дипломатическая история Европы: от Венского до Берлинского конгресса (1814-1878)*, Том II, Москва, 1947.
- Екмечић, М., *Српско питање у Источној кризи 1875-1878*, Дијалог прошлости и садашњости, Београд, 2002.
- Екмечић, М., *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку 1492-1992*, Београд, 2008.
- Живановић, Ж., *Политичка историја Србије: у другој половини деветнаестог века*, књ. 1, Београд, 1923.
- Игнатјев, Н. П., *После Сан-Стефано*, Петроград, 1916.
- История дипломатии*, Том второй, Под редакцией В. П. Потемкина, Составили В. М. Хвостов и И. И. Минц, Москва, Ленинград, 1945.
- Јовановић, В., *Успомене*, Београд, 1988.
- Јовановић, С., *Држава I*, Београд, 2005.
- Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, Београд, 2005.

- Јовичић, М., *Лексикон српске уставности 1804-1918*, Београд, 1999.
- Кович, М., *От Сан-Стефано к Берлину: сербский вопрос в переговорах между Россией, Австро-Венгрией и Великобританией*, Из истории Сербии и русско-сербских связей 1812 – 1912 – 2012, (отв. ред. К. В. Никифоров), Институт славяноведения РАН, Москва, 2014.
- Копривица, Ч. Д., Черногорци, *Сетевой журнал «Научный результат», Серия «Социальные и гуманитарные исследования», Т.2, №1(7)*, 2016: приступљено: 2. 10. 2023: <https://cyberleninka.ru/article/n/chernogortsy/viewer>
- Крстић, Н., *Дневник: Јавни живот 2. јануар 1877 – 21. децембар 1887*, књ. III, Београд, 2007.
- Љушић, Р., *Српска државност 19. века*, Београд, 2008.
- Марковић, Р., *Уставно право и политичке институције*, Београд, 2008.
- Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали; Москва – Србија, Белград – Россия: сборник документов и материалов*, Том 2: Друштвене и политичке везе 184-1878, Приредили М. Јовановић, А. Тимофејев, Ј. Кузьмичева, Е. Иванова, Београд – Москва, 2011.
- Нарочница, Н., *Русија и Руси у светској историји*, Београд, 2008.
- Павловић, М., *Преображенски устав устав – први српски устав*, Крагујевац, 1997.
- Павловић М., *Српска правна историја*, Крагујевац, 2005.
- Павловић, М., *Правна европеизација 1804-1914*, Крагујевац, 2008.
- Пироћанац, М., *Белешке*, Београд, 2004.
- Поповић, Н. Б., *Србија и царска Русија*, Београд, 2007.
- Поповић, В., *Европа и српско питање: у периоду ослобођења 1804-1918*, Београд, 2020.
- Пржић, И., *Спољашња политика Србије*, Београд, 1939.
- Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917*, Москва, 1952.
- Семенникова, Ј. И., *Россия в мировом сообществе цивилизаций*, Москва, 2009.
- Станковић, Ђ. Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 1, Београд, 1985.
- Станковић, Ђ., *Србија и стварање Југославије*, Београд, 2009.
- Стојанчевић, В., *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи*, Београд, 1998.
- Стојанов, И. И., *Российские проекты восстановления болгарской государственности накануне Константинопольской конференции великих держав 1876 г.*, приступљено: 2. 10. 2023: https://inslav.ru/sites/default/files/2020_russko-tureckaja_vojna_01_stojanov.pdf
- Ђоровић, В., *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, Београд, 1939.
- Ђоровић, В., *Борба за независност Балкана*, Београд, 1990.
- Ђоровић, В., *Историја Срба*, Ниш, 2001,
- Цвијић, Ј., *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем, Српски писци и научници о Босни и Херцеговини*, Београд, 1995.